

Din Eğitimi Perspektifiyle Kur'an'daki Taakkul Kavramının Kullanım Anlamları¹
The Uses of the Concept of Taakkul in the Qur'an With the Perspective of Religious Education

Sadık TEKİNGÜR

Doktora öğrencisi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri

Din Eğitimi Anabilim Dalı

PhD student, Inonu University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Sciences

Department of Religious Education

Malatya / Türkiye

sdktkngr@gmail.com

ORCID:0000-0002-4611-0948

Recep UÇAR

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri

Din Eğitimi Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Inonu University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Sciences

Department of Religious Education

Malatya / Türkiye

recep.ucar@inonu.edu.tr

ORCID:0000-0003-0520-577X

DOI: 10.34085/buifd.1167119

Öz

Düşünme, insanlık tarihi boyunca var olan zihinsel bir aktiviteyi ifade etmektedir. Düşünme, epistemolojik anlamda bilgi edinme aracı olmakla birlikte Kur'an'ın kendine has mantığında ontolojik, kozmolojik ve teleolojik amaçlarla birçok kullanım anlamlarına sahiptir. Bu çalışmanın amacı, taakkul kavramının din eğitiminde zihinsel aktiviteleri dinamize eden farklı kullanım anlamlarını irdelemek ve akletme ediminin farklı anlamlarına dinî/eğitsel bir perspektiften bakmaktır. Kur'an'da düşünmeyi teşvik eden ve zihnin eğitilmesi gerektiğini ifade eden kavramlardan biri de taakkul kavramıdır. Kur'an'da taakkul eyleminin fiil formatında ifade edilmesi, düşünme eyleminin dinamizmini ifade ettiği gibi, insanın bu eylemi fonksiyonel bir şekilde kullanmaya da teşvik etmektedir. Kur'an, engelleme, düşünme, bağ kurma, anlama, tefrik etme, nedensellik ilişkisi kurma vb. gibi düşünme ile ilgili fonksiyonları taakkul kavramı ve türevleriyle belirtmektedir. Eğitim-öğretim süreçlerinde mantıksal akıl yürütme, analitik düşünme, sistematik tartışma yapma, analiz ve sentez yapma, neden-sonuç eksenli yaklaşarak anlamlı bağlar oluşturma bu kavramın din eğitiminde de kullanılabileceğini göstermektedir. Kur'an'da taakkul kavramı; bazen zihindeki paradoksları ayırabilme yetisi, bazen kâinattaki varlıklara nazarları çevirme melekesi, yeri geldiğinde olay ve olgular arasında bağ kurma gücü, bazen eleştirel düşünme perspektifine sahip olma kabiliyeti, bazen de yaşanmış hadiselere sağduyuyla yaklaşma becerisi gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Kur'an, hem birey hem de toplumsal anlamda bu eylemi, düşünmek, anlamak, kavramak, bir araya getirmek, birbirinden ayırmak, kritize etmek, rasyonel perspektiften bakmak, sağduyuyla yaklaşmak ve zihni eğitmek amacıyla kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Kur'an, Düşünme, Taakkul, Zihin Eğitimi

The Uses of the Concept of Taakkul in the Qur'an With the Perspective of Religious Education

¹ Bu makale, "Kur'an'da Geçen Zihinsel Süreçlere İlişkin Temel Kavramların Din Eğitiminin Bilişsel Hedefleri Açısından Analizi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

Thinking expresses a mental activity that has existed throughout human history; Although it is a means of obtaining information in the epistemological sense, it can have many meanings for ontological, cosmological and teleological purposes as well as a means of obtaining information in the unique logic of the Qur'an. The aim of this study is to examine the different usage meanings of the concept of taakkul that dynamize mental activities in religious education and to look at the different meanings of the act of reasoning from a religious-educational perspective. One of the concepts in the Qur'an that encourages thinking and trains the mind is the concept of "taakkul". This action, which provides mental dynamism, has been stated in the Qur'an with different words and concepts and Qur'an has encouraged to use the mind in many verses. Expressing the act of thinking (taakkul) in the form of verb in the Qur'an not only expresses the dynamism of the act of thinking, but also encourages people to use this act in a functional way. The Holy Qur'an, specifies functions based on thinking such as preventing, thinking, connecting, understanding, distinguishing, establishing a causal relationship, etc. with the concept of taakkul and its derivatives. The act of thinking, which forms the basis of actions such as logical reasoning, analytical thinking, systematic discussion, analysis and synthesis, and creating meaningful connections using cause and effect axis in education processes, shows that this concept can also be used in religious education. In the Qur'an, the concept of taakkul means sometimes the ability to separate the paradoxes in the mind, sometimes the ability to turn eye on the beings in the universe, the power to connect events and facts when appropriate, sometimes the ability to have a critical thinking perspective, and sometimes the ability to approach true life events with common sense is used. The Qur'an uses this concept, both in individual and social context, in order to think, understand, grasp, bring together, separate, criticize, look from a rational perspective, approach with common sense and train the mind.

Keywords: Religious Education, Qur'an, Thinking, Taakkul, Mind Training.

Giriş

Kur'an'da düşünme ile ilgili çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramların bağlamı değerlendirildiğinde ilgili yerlerde farklı anlamlara geldiği görülmektedir. Bu çalışmanın problemi, taakkul eyleminin Kur'an epistemolojisinde hangi anlama geldiğini ayırt etmek ve onu din eğitimi bakış açısıyla ifade etmektir. Taakkul ediminin modern din eğitimi bilimi ile ilişkisini kurup düşünmenin Kur'an epistemolojisinde değerini takdir etmektir. Akla verilen değer doğru anlaşılması için ilgili yerlerde bu edimin farklı anlama geldiğini belirtmek, düşünme ile ilgili ayetleri aynı değerlendirmenin getireceği problemlerden korumaya çalışmak, bu çalışmanın yazılma gerekçesidir.

Kur'an, düşünme eylemini farklı isim ve kavramlarla ifade etmektedir. Epistemolojik perspektiften bakıldığında "akıl, bilgi edinme aracı olarak filozoflar ve tanrıbilimciler tarafından duyu organları ve doğru haberle beraber kabul edilmektedir" (Yar, 2006: 90). Kur'an'da akletme ile ilgili ayetlerde 'akıl' kavramı yerine ondan türeyen ve aklın fonksiyonunu belirten kavramlardan biri de taakkul kavramıdır. 49 ayette kullanılan bu kavram, aklın işlevsel olarak fonksiyonunu belirtmekle beraber her türlü zihni aktivitenin merkezi konumunda bulunmaktadır. Akıl kavramının "fiil şeklinde geçmesi, kavramın oldukça dinamik bir uygulama sahasına sahip olduğunun göstergesidir" (Altıntaş, 2003: 33). Akıl kavramının Kur'an'da isim şeklinde olmayıp fiil formatında ifade edilmesi, "onun sanki devamlı dinamizm, etkinlik, eylem ve devinim halinde olmasını çağrıştırmaktadır." (Bilgiz, 2012: 58). Kur'an'da "akletme edimi için kullanılan "taakkul" kavramı, geçmiş ve gelecek arasında ilişki kurmak anlamında kullanılmakta;

bundan dolayı da Kur'an, bilgilenme sürecinin en önemli basamaklarından birinin akletme edimi olduğunu belirtmektedir" (Bilgiz, 2012: 59).

Akıl kavramı, "tutmak, bağlamak, hapsetmek, yasaklamak" (Ezherî, 1976: 237-241) anlamlarının yanı sıra "engellemek, diyet vermek" (İbn Manzûr, 1990: 11/459) anlamlarına gelmekte; ayrıca "ilim elde etmek için mevcut bulunan güç ile bu güç neticesinde kazanılan bilgiye" (İsfahânî, 2012: 715-717) denmektedir. Taakkul kavramının ilk dönem sözlüklerde fazlaca yer almaması, bu kavram yerine genel bir ifadeyle akıl kavramının kullanılması, bu kavramın daha çok temyiz gücüne ulaşma anlamında kullanıldığı, daha sonra ise felsefe ve kelam gibi disiplinlerin etkisiyle düşünmenin her türlü eylemini içeren geniş bir anlam sahasına yayıldığını göstermektedir. Bu kavram, bazen sözlük anlamı itibarıyla "cehaletin karşıtı" (Ferâhîdî, 1980: 1/159) anlamında kullanılarak bilme edimini ifade etmekte; aklın bilinmezliği ortadan kaldırma ve cehaleti giderme işlevini belirtmektedir.

Taakkul eylemi, İslam öncesinde kullanılan bir kavram olmakla birlikte önceleri "korunma ve hadiseler arasında ilişki kurma temel manalarına dayalı olarak somut hadiseler ve problemler karşısında çözüm bulmayı sağlayan ve somut bir yararı ortaya çıkaran zekâ" manasına gelmekteydi. Kur'an'ın indirilmesi süreciyle beraber bu kavram, "arkasında halis bir niyet olan, doğru bilgi elde etme ile doğru ahlaki tercihler yapabilmeyi sağlayan ve şehadetten hareketle gaybın bilgisine ulaştıran bir akıl yürütme eylemi" manasında kullanılmaktadır (Kesgin, 2018: 517).

Akıl sözcüğü, Kur'an'da farklı kelime ve türevleriyle ifade edilmektedir. Bununla birlikte her bir kelimenin ayetin bağlamına göre farklı bir anlama sahip olduğu belirtilebilir. Bu kavram, 'lûbb', 'nûha', 'hicr', 'hilm' ve 'mirre' gibi isimlerle ifade edilmekte; her birinin ortak paydası düşünme ve türevleri şeklinde belirtilmektedir. Lûbb, "kabuğun içindeki öz, ilik, ceoher, rûh, meselenin özeti" (İsfahânî, 2012: 849), "Kur'an'da düşünmek, bağlanmak, nasihat ve öğüt almak, seçmek, emre muhatap olmak" (Bayraklı, 1999: 54-68) anlamına gelmektedir. Nûha, "bir eylemi yasaklamak, engel olmak, insanı uzaklaştırmaya çalışmak, suyun önüne set çekip akmasına engel olmak" (İsfahânî, 2012: 1089), Hicr kavramı ise "korumak, üzerini örtmek, engel olmak, yasaklamak" (İbn Manzûr, 1990: 4/170), "engellemek, koruyup kollamak, akıl sahibi olmak" (İsfahânî, 2012: 265-266) anlamında kullanılmaktadır. Hicr kavramının "getirilen delili anlamak, durdurmak, engel olmak, hayran kalmak" (Bayraklı, 1999: 72-74) anlamında istimal edildiği de ifade edilebilir. Hilm, "akıl eylemi/feile dönüşmesi hali, aklın tüm azalara tahakküm etmesiyle organları münkerden alıkoyması" (İsfahânî, 2012: 305-306) şeklinde ifade edilerek rüya görme/ihtilâm olma yaşına gelen çocukların bâliğ olması anlamında 'ahlâm' biçiminde kullanılmaktadır. Mirre kavramı ise, "güç ve heybeti ifade eden kuvvet, akıl" (Bayraklı, 1999: 75-77) anlamında kullanılmaktadır. Akıl kavramının adı ifade edilen isimlerle kullanımı, onun düşünme, idrak etme, anlama vakıf olma, sahibini kötü olan şeylerden koruma, şer olan şeyleri engelleme, bir şeyin özünü fehmetme, sahibini istenmeyen durumlara karşı güven altına alma, bağ kurma, ilişkilendirme, doğru ile yanlış tefrik etme gibi eylemlerde kullanıldığını göstermektedir.

Akıl, "duyu organları sayesinde kendisine gelen bilgileri işlemeye geçirip iyi ile kötü, doğru ile yanlış ayırabilen, iki şey arasında kıyas yapabilen, varlığı amaç, olasılık ve olanak perspektifinden araştırıp onlar hakkında doğru bilgi ortaya koyan güç" (Cürcânî, 1988: 151-152), "terkip ve tahlil yapabilen, sistem inşa edebilen, verileri birbirine bağlayarak sonuca ulaşmaya yarayan kabiliyet" (Matûridî, 1979: 10) şeklinde ifade edilmiştir. Taakkul eylemi de, dış dünyadan gelen bilgilerin zihin tarafından organize edilmesi, sınıflandırılması, kritize edilmesi,

analiz ve sentezinin yapılması, karşılaştırma yapılması, nedensellik ilgilerinin kurulması, benzerliklerin oluşturulması ve farklılıkların ayrıştırılması gibi anlamlara gelmektedir. Taakkul kavramı, eğitim-öğretim süreçlerinde bilginin rasyonel bir temel üzerine oturmasını belirtmekte, olay ve olgular arasında nedensellik ilişkisi kurmasını ifade etmekte, kanıt merkezli düşünmeyi salık vererek inanılan dinin temellendirilmesinde işlev görmektedir. Dinin duygusal bir bağ ile inanılan hüviyetinin yanında akıl ile rasyonel bir zeminde sağlam inanç oluşturmaya yarayan hüviyetiyle beraber sağlıklı dini bir inanç oluşturmaya yaradığı belirtilmektedir.

Taakkul kavramıyla ilgili bu çalışma, din eğitiminde akli işlevsel olarak kullanmanın gerekliliğini ortaya koymakta, dinin eğitsel anlamda ihmal edilen düşünme boyutunu nazara vermektedir. Taakkul edimi, eğitim-öğretim faaliyetlerindeki ezberci ve hatırlamaya dönük eksiklikleri gidermeye ve analitik, sentetik, rasyonel akıl yürütme bir anlayışın öğrencilerde yer edinmesine olanak tanımaktadır.

1. Kur'an'da Taakkul Ediminin Kullanımı

1.1. Paradoksların ve Çelişkilerin Açıklığa Kavuşturulması

Kur'an, taakkul eylemini bazen iki çelişik durumun veya zıt iki hususun arasını uzlaştırıp açığa kavuşturma anlamında kullanmaktadır. Kur'an, bunu bazen zihinde olan ve çelişki olduğu izlenimi veren hususların arasını tabiatın somut örnekler vermek ve bilinenlerden hareket ederek bilinmeyenleri ortaya koymak suretiyle açığa kavuşturmaktadır. Din eğitiminde yöntem ve teknik açıdan soyut karakterli hususlar ile ilgili şüphelerin ve çelişkilerin kaldırılması, öğrenenlerin zihin dünyasına somutlaştırma ve örnek olay incelemesi yoluyla mümkün olabilmektedir (Aydın, 2018: 238-262). Kur'an da bu şüpheleri duyu organları kapsamına giren delillerden vermek suretiyle bu delillerin ikna etme özelliğini kullanmaktadır.

Kur'an, insanların eylemleri arasındaki tutarsızlıkları ve çelişkileri ifade etmek bağlamında akli kullanmayı bu tutarsızlıkların giderilmesi için ölçüt olarak kullanmaktadır. "Akli kullanmıyorlar mı?" şeklinde ifade edilen bu ölçüt, zihinlerdeki paradoksların elimine edilmesini, olay ve olgular arasında yüzeysel görünen tutarsızlıkları kaldırma şeklinde belirtilebilir. (Bakara, 2/44, 76, 170; Al-i İmrân, 3/65; A'râf, 7/169; Yûnus, 10/16; Hûd, 11/51; Enbiyâ, 21/10, 67; Mâide, 5/58, 103; Haşr, 59/14). Kur'an, bazı ayetlerde ise inanmayanların Allah hakkında ifade ettikleri zayıf ve tutarsız argümanları çürütmek amacıyla akli çelişkileri ortadan kaldıran ve çelişik iki durumdan akli olanı tercih etme anlamında kullandığı ifade edilebilir. (Bakara, 2/170; Zümer, 39/43; Sâffât, 37/149-154; En'âm, 6/9-12; Yûnus, 10/34-36).

Kur'an'da "Siz Kitabı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığınızın çirkinliğini) anlamıyor musunuz?" (Bakara, 2/44) şeklinde insanın içinde bulunduğu paradoksa işaret edilmektedir. "Başkasına dini tebliğ yaptıktan sonra kendisini bundan mahrum bırakmak, başka insanları selamete çıkarıp kendisini ateşe atmak, amelî akıl bakımından çelişik oluşturmaktadır. İlmini ortaya koyup bu ilimden nasiplenmemek, kendini yalanlamaktır ki bu da çelişik ifade etmektedir" (Yazır, 1992: 1/287).

Din eğitiminde söylem ile eylemin çelişkili olmaması, düşünme ile davranışın birbirini nakzetmemesi gerekir. Bu ayette Allah, başkalarına iyiliği emredip kendisi unutan insanları kınamakta; bunun birbirine iki zıt durum olduğunu, bu zıtlığın akli kullanmayla açıklığa kavuşturulacağını belirtmektedir. Eğitim-öğretim sürecinde öğrencilere söylenenler ile söyleyen kişinin davranışları arasındaki tutarsızlıklar, öğrenmenin gerçekleşmesine engel olmakta; öğrencilerin alıcılarının kapanmasına sebep olabilmektedir. Din eğitimcilerinin düşünce, duygu

ve davranış bütünlüğünü korumaları, hedef kitleye çelişkili ve tutarsız söylem ve eylemlerden kaçınmaları, sağlıklı bir din eğitimi için gereklidir. Bununla birlikte eğitim-öğretim ortamlarında zıtlıklardan yararlanmak, zihin eğitiminde önemli bir bakış açıdır. Zıt hususlardan yanlış olan hususları elemek suretiyle insan zihni rasyonel temellendirmelerde bulunabilmektedir. Özellikle Tanrı'nın olmadığı ile ilgili getirilen delillerin çürütülmesiyle O'nun varlığının ispat edilmesinde zihnin zıtlıklardan yararlanması ilkesi işe koşulmaktadır (Aydın, 2002: 220-234).

Kur'an'da zihinlerde meydana gelen çelişki ve paradoksların tabiattan örnekler verilmesiyle ortadan kaldırılmasına örnek olarak şu ayet verilebilir: *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelermelerinden uzaktır, yücedir."* (Enbiyâ, 21/22) ayeti, zihinde iki ilah olmasının çelişkili olduğunu, bu paradoksun *'yer ve göğün intizamının bozulacağına götürdüğünü'* belirtmektedir. Oysaki zihinde iki ilah olamayacağının ölçütü olarak da dış dünyadan kozmolojik deliller öne sürülerek *'bunların tertip ve düzeninin iki ilah olamayacağı önermesine götürdüğünü'* belirtilmektedir. Ayrıca *"O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar tekrar bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin halde sana dönecektir."* (Mülk, 67/3-4) ayeti, teleolojik delile örnek olarak gösterilmekte, evrende bir düzen olduğunu, bunun da Allah'ın varlığına ve birliğine işaret ettiğini belirtmektedir. Kur'an'da akletmeye çağıran ayetler, zihinlerdeki çelişkilerin giderilmesinin doğru kriteri olarak düşünülen ve akleden insanlardan tutarsız ve çelişkili hususların çıkamayacağına işaret etmektedir.

Kur'an, tabiat olaylarına dikkat çekerek nazarları dış âleme çevirmek suretiyle bunda düşünmek için işaretler olduğunu, taakkul ediminde bulunan kimselerin onda herhangi bir noksanlık veya düzensizlik bulamadığını belirtmektedir. Zihnin buradan hareketle taakkul ediminde bulunarak ibret alması amaçlanmaktadır. *"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır"* (Nahl, 16/12). Gece ile gündüz; güneş ile ay, biri olduğunda diğerrinin olmadığı, birbirine ters olan varlıklardır. Buna rağmen aralarındaki ilişkiler, aklını kullanan kimseler için Allah'ın varlığına ve birliğine birer işarettir. *"Bütün bunlar, ilahi tedbirin bütün evrende cereyan eden kanunlar arasındaki uyum ve dayanışmanın bir tek yönüdür. Bunu ancak, görünür olayların arkasındaki kanunları ve kuralları düşünen, anlayan ve kavrayan akıl sahipleri idrak edebilir"* (Kutub, 1993: 7/208).

1. 2. Dış Dünyadaki Varlıklara İbret Nazarıyla Bakılması

Taakkul eylemi, Kur'an'ın bir kısım ayetlerinde görünen fiziki ve dışsal âlemi düşünmek suretiyle ibret alma ve ders çıkarma maksadına matuftur. Kur'an'da tabiat delillerine işaret eden yüzlerce ayetin olması, bu gibi ayetlerde ibret alınmasına yöneliktir. Görünen ve varlığı inkâr edilemeyen delillerden hareket edilmesi, onun ikna ve ispat etme yönünü kuvvetlendirmektedir. Günümüz bilgi toplumu, somut ve bilimsel olarak ispatı mümkün olan delilleri istemektedir. Kur'an, insanların duyu organları vasıtasıyla algılanabilen duyularına hitap etmekle onların hem itirazlarını minimize etmekte hem de bunlardan düşünme neticesinde ibret almasını istemektedir.

Kur'an, varlıklar âleminde bulunan hususlara birçok ayetiyle temas etmektedir. Bu ayetlerin bazıları güneş, ay ve yıldızlar gibi gökte bulunan varlıklardan (*En'am*, 6/97; *Hac*, 22/18; *Fâtır*, 35/13; *Fussilet*, 41/37), bir kısmı bulutlar gibi yukarıda olan varlıklardan (*A'raf*, 7/57, *Ra'd*, 13/12),

diğer bazılarında ise yeryüzünde mevcut olan dağlardan, denizlerden, bitkilerden, hayvanlardan ve insanlardan (*Nahl*, 16/15; *Neml*, 27/61; *Fâtır*, 35/27; *Nisa*, 4/1) bahsetmektedir. Bütün bu ayetlerin konu edilmelerinin arka planında bunlar üzerine düşünülmesi, zihinlerde bulunan şüphelerin somut verilerle izalesi, inançların yükseltilmesi ve bilinç düzeylerinin artırılmak istenmesi yatmaktadır (Bayrakdar, 2017: 2004).

“Gece ile gündüzün birbirini takip etmesi de O’na aittir. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?” (*Mü’minûn*, 23/80) ayeti, nazarların taakkul eylemi ile dış dünyadaki nesnelere çevrilmesini ve onlardan ibret alınmasına yöneliktir. “Allah, zihni eğitmek için onu dış dünyadaki varlıklarla baş başa bırakıp tabiat kanunlarını düşünmesini ve bunların inceliklerinden hadiselerle davet etmektedir. Kur’an, tabiatın incelenmesini, bunun için de sistematik bir gözlem yapılmasını istemektedir” (Bayraklı, 1989: 194). Kur’an, “şehâdet âleminden yani duyu organları vasıtasıyla anlaşılması imkân dâhilinde olan varlıklardan hareket ederek gâyb âlemine ulaşmak için” (Keskin, 1997: 93) dış âleme nazarları çevirmektedir. Kur’an, düşünce planında kalmayıp taakkul eyleminin amacının ibret olduğunu, bunlar üzerine düşünen insanın ibretler alacağını belirtmektedir. “Allah, aklın kullanılmasını itiraza konu olmayacak şekilde istemekte; akli kullanıp bunlar üzerine düşünerek varlıklar âlemi ile tüm kâinata olayların arkasındaki ilahi kudreti görmeyi” (Bayraklı, 2007: 13/275) dilemektedir. “Bilimsel ve dinî hakikatleri bilmek ve bu bilinen hakikatlerin gereğine göre yaşamak, varlık âleminde görülen düzen, nizam, uyum, ahenk, estetik ve güzelliğin keyfiyetini ve hikmetini anlamak, taakkul etme ve zihnin aktiviteleriyle mümkün olabilmektedir” (Tunç, 1990: 25-27). Nazarların dış âleme ve tabiata çevrilmesindeki amaç da bunlar üzerine düşünüp ders çıkarmak ve ibret nazarıyla kâinatı keşfe dalmaktır. (Batar, 2013: 325-348).

Kur’an, akletme edimini zihni sadece nesnelere baş başa bırakma şeklinde değil, bu nesnelere ifade edilen gerçeklere teksif edip düşünceyi onlar üzerine yoğunlaştırmayı belirtmektedir. Bu ayette “gece ile gündüzün arka arkaya peşi sıra gelmesi hadisesinin gösterdiği gerçeklere zihni teksif etmek gerekir. Bu hadiseden hareketle varlık âleminde herhangi bir tesadüf ve başbozukluk olmadığının, kâinata bulunan her şeyin Allah’ın hüküm ve idaresinde olduğunun ve bütün bunların bir düzen içerisinde deveren ettiğinin akıl yürütmeler sonucunda ortaya çıkarılabileceği” (Bayrakdar, 2017: 2001-2002) ifade edilebilir.

Taakkul eylemi, gözleme dayalı öğrenmelerde “insan zihninin duyu organlarını kullanması ve müşâhade âlemindeki nesnelere gözlem yapmak suretiyle akli bilgi edinme aracı olarak işlevsel hale getirmek” (Altıntaş, 2003: 78) anlamında kullanılmakta; bu da öğrenilen bilgilerin kalıcı olmasını sağlamaktadır. Özellikle birden fazla duyuya hitap eden bilgilerin hafızada kalma süresinin fazla olduğu, zihinde anlamlı öğrenmelere kapı araladığı ifade edilebilir. “Yapılan inceleme ve araştırmalara göre somut şekilde işlenen öğrenme konusunun daha iyi ve tam olarak öğrenildiğini, uzun zaman da unutulmadığını göstermektedir” (Aydın, 2018: 16).

Aklı kullanmama, taklide sebep olmakta; bu da Kur’an’ın hedeflerinin gerçekleşmesine engel olmaktadır. Din eğitiminde “çocuklarda davranış yoluyla öğrenmelerin taklit yoluyla gerçekleştiği, herhangi bir delile dayanmadan aklın ilkelerine ters düşen bir düşüncenin taklit edilmesinin yasaklandığı; oysa gerçek, yararlı ve akla uygun her düşünceye uyulabileceği belirtilmektedir” (Yavuz, 1983: 52). Bununla birlikte inançtaki bir taklidin Kur’an tarafından kabul edilmediği, “atalarına körü körüne tabi olup aklını kullanmayanların kınandığı” (*Enbiyâ*, 21/53) ifade edilmektedir. Hz. İbrahim’in kavmi ile mücadelesinde putperestliğe olan eğilimin psikolojik sebepleri bağlamında bu meylin

“bozuk ve tutarsız zihniyet yapısından kaynaklandığı ve şuursuz bir şekilde taklit etme olgusunun buna sebep olduğu” (Gürel, 2013: 38-41) ifade edilmektedir. Görünen ve bilinen dış âlemdeki delillerin insanı ikna etme yönlerinin olduğu, öğrencilerin gelişimsel dönemlerine uygun verilen somut örneklerin inancı rasyonel olarak beslediği, bu delillerle insanın düşünmesi/taakkul etmesi sonucunda inançta taklit bataklığından kurtulabileceği ifade edilebilir. “Öğrencilerin bildiklerinden, duyduklarından ve gözlemlediklerinden işe başlamak, daha sonra ise bilinmeyene geçiş yapmak gerekir. Önceden öğrenilenle yenileri arasında ilişki kurularak öğrenilen davranışlar, daha anlaşılır ve kalıcı olmaktadır” (Önder, 1986: 48).

Hız İbrahim’in Allah’ı arama çabasında akli delillerin kullanıldığı, (*En’am*, 6/74-79) kanıt merkezli dini bir inanç oluşturmanın öncelendiği ifade edilebilir. Din eğitiminde günümüzde yapılan dinsel tebliğlerde dinî delillerin ön plana alındığı, akli çıkarımlara dayalı kanıt merkezli bir yaklaşımın arka plana itildiği görülmektedir (Yar, 2006: 95-96). Oysaki “akıl tarafından ortaya konan çıkarımların tüm insanlar tarafından gerçekleştirilmesi imkân dâhilindedir. Hâlbuki din tarafından ortaya konan kanıtlar ise, ancak dini metinleri önceden olduğu gibi kabul etmiş kimselere etki etmektedir” (Yar, 2006: 96). Dolayısıyla bireylerin akıllarını çalıştıracak ve çıkarım yapabilecek delillere yönelmesi, din eğitiminde ibret almaya ve sağlam dini bir inanç oluşturmaya yöneliktir. Kur’an, insanların farklı farklı duyularına hitap etmektedir. Eğitimde farklı zekâ alanlarına yapılan hitapların kalıcı öğrenmelere zemin hazırladığı, bu bilgilerin unutulmasını da engellediği, Kur’an’ın istenilen öğrenmelerin oluşabilmesini, zihinde yer edinmesini ve onlardan ibret alınmasını istediği söylenebilir.

1. 3. Olay ve Olgular Arasında Bağ Kurulması

Mantıklı bağlar kurmaya yarayan ve olaylar arası neden-sonuç ilişkisi kurmayı ifade eden nedensellik ilkesi, inanılan fikir ve düşüncelerin temellendirilmesinde, bu fikir ve düşüncelerin sağlam bir şekilde oluşturulmasında önemli bir görev ifa etmektedir. Determinizm diye ifade edilen nedensellik, “kâinatta meydana gelen her şeyin sebep-sonuç ilişkisi içinde cereyan ettiğini, fizikî evrendeki ve insanlık tarihindeki tüm hadiselerin, olgu ve olayların kesin olarak sebeplere bağlı olduğunu ve bu nedenler tarafından koşullandığını ileri süren anlayıştır” (Cevizci, 2010: 132). Özellikle delil merkezli düşüncelerin savunulması, nedensellik ilkesinin bir gereğidir. Nedensellik ilkesi, mantıklı akıl yürütmeler oluşturulmasında, olayların sebep ve sonuçlarının irdelenmesinde, düşüncelerin sağlam bir zemine oturtulmasında, fikirlerin rasyonel bir zeminde ele alınmasında önemli bir işlev görmektedir. Taakkul eylemi de, nedensellik ilkesi gereği olay ve olgular arasında ilişki kurmaya yarayan bir hüviyete sahiptir. Taakkul eylemi, “akıl yürütme sonucu hükümler arasında ilişki kurarak zihnin bilinenden hareket ederek bilinmeyenlere ulaşması” (Küçük, 1988: 48) şeklinde ifade edilebilir. Akıl bağ kurma, bilinenden bilinmeyene ulaşma, sebep-sonuç ilişkisi kurma, akıl yürütmede bulunma işlevleri, kanıt merkezli düşüncelerin savunulmasında önemli parametrelerdir.

Kur’an’da somut âlemden metafizik âleme geçilirken bilinenden bilinmeyene ilkesine göre hareket edilmekte, benzetmeler, örnek olaylar, temsiller, karşılaştırmalar verilmek suretiyle soyut olay ve olguların kolay anlaşılması amaçlanmaktadır. Özellikle ahiret ahvâli, cennet ve cehennem tasvirleri, kıyamet sahneleri gibi soyut olay ve olgular arasında bağ kurulması, eğitim ve öğretim süreçlerinde bu konuların öğrenilmesini kolaylaştırmaktadır.

Kur’an’da taakkul/akletme eylemiyle “eser ile eseri meydana getiren müessir, sebepler ile bu sebeplerin ortaya koyduğu sonuçlar, delil ile delilin işaret ettiği medlûl, lafız ile lafızdan ortaya

konan mana, teori ile bu teorinin uygulanması olan pratik, geçmişle bugün ve gelecek arasında ilişki kurmanın hedeflendiği" (Gezgin, 2014: 145-146), olay ve olgular arasında nedensellik bağı ile ilişki kurulduğu anlamında bu kavramın kullanıldığı ifade edilebilir. Örnek olması açısından aşağıya alınan ayet, bu anlamda kullanılmakta, düşünme ediminin neden-sonuç eksenli olduğu belirtilmektedir.

"*Bilin ki Allah, yeryüzünü ölümünden sonra diriltmektedir. Düşünesiniz diye gerçekten size ayetleri açıkladık*" (Hadid, 57/17). Nebâtât âleminin kurduktan sonra yağmurla yeniden yeşermesi hadisesi, sebep-sonuç eksenli olarak ifade edilmekte; bu da ölümünden sonra tüm insanların dirilmesi olgusuna zihinleri intikal ettirmektedir. Bilinen ve varlığı müşahhas olan yağmurun, bitkilerin yeşermesine sebep olması hadisesi gibi bunun öldükten sonra insanların dirilmesi olgusuna benzetilerek zihnin bilinenden bilinmeyene gitmesi ifade edilmektedir. "*Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor. Şüphe yok ki, o ölüleri de elbette diriltecektir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir.*" (Rûm, 30/50) ayeti, bu hususu ifade etmektedir. "Kur'an, ahirette gerçekleşecek yeniden yaratma ve diriltme konularında kanıt olarak bu durumu almaktadır. Bu metot, malzeme ve kanıtlarını, gözlenen kâinat sahnelerinden ve yaşanan gerçek hayattan alan Kur'an'a özgü bir tartışma metodudur" (Kutub, 1993: 9/184). Kur'an, yaşanan somut hadiselerden hareket ederek yaşanması gerçekleşecek hadiseleri anlamayı istemekte, sebep-sonuç ekseninde bunu ifade ederek bunlardan ders alınmasına vesile kılmaktadır.

Eğitim-öğretim süreçlerinde varlığı müşahhas olarak bilinen örneklerin din eğitiminde kullanılması, soyut ve metafizik konuların zihne iyice yerleşmesini sağlamaktadır. Ayrıca "şâhiden hareket ederek gaibe ulaşmak/duyu organları vasıtasıyla idraki mümkün varlıklardan bilinmeyen âleme ulaşmak" (Keskin, 1997: 93) öğretim ilkelerinden somut olaylardan soyut olanlara, basit olandan karmaşığa, bilinen hadiselerden bilinmeyenlere, yakın olandan uzak olana (Aydın, 2018: 16-18) doğru düşünmeyi belirtmektedir. Gözle görülen âlemin ahirete göre daha kolay, basit, bilinen ve yakın olması, bu ilkelerin Kur'an tarafından kullanıldığını göstermekle birlikte, eğitim ve öğretimde özellikle din eğitiminde de gelişimsel düzeylere uygun bir şekilde kullanılmasının gerekliliğini ifade etmektedir.

Kur'an, devamlı dış âleme insanın dikkatini çekmek suretiyle dış gözlem yapılmasını, taakkul edimiyle aklın işlevsel olmasını istemektedir. Esasen "dış gözlem yöntemi, bireyin duyu organları vasıtasıyla ilişki kurabildiği evren ile kendisine faydalı sonuçlar kazanma yoludur. Bilinen ve varlığı somut olarak idrak edilen nesnelere başlayarak duyu organlarının işlevsel hale gelmesiyle yapılan bir öğretim yöntemidir" (Gözütok, 2016: 206). Dış gözlemde zihnin aktif bir şekilde işletilmesi, düşünmede olay ve olgular arasında nedensellik bağı kurulması, istenen hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir işlev görmektedir.

Kur'an'ın olay ve olgular arasında bağ kurulmasını istemesi, biyolojik açıdan açıklanabilecek bir hüviyete sahiptir: "Mevcut olan bir nöron, kendisine en yakın olan bir nörona bağlanmakta, bağlanan içerik ilintisiz ise bağlanma olasılığı çok düşüktür. Sürekli gerçekleşmesine rağmen ilintisiz içerikte nöronların ateşlenmesi cılız ve güçsüzdür. Eğer, ilinti kuran bağlantılar daha sık oluşturulurlarsa nöronlardaki ateşlenmeyi güçlendirmektedir. İnsanın her düşündüğünde gelecekte yeni şeyler düşünme olasılığı artmaktadır" (Jensen, 2006: 92). Kur'an, olay ve olgular arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmasını isteyerek düşünme eyleminin sürekli aktif olmasını, zihinsel bir dinamizmin bireyin öğrenmesini kolaylaştırdığını, hadiselerin görünen kısımlarının

arka planındaki amacı yakalamayı belirtmektedir. Bu anlamda kullanılan taakkul eylemi, zihnin devamlı aktif olmasını, anlamlı öğrenmelerin bununla gerçekleştirilebildiğini ifade etmektedir. Zihnin aktif olması, taakkul ediminin aktif öğrenme yaklaşımıyla ilgisinin olduğuna işaret etmektedir.

Aktif öğrenme, eğitim-öğretim sürecinde “öğrencilerin öğrenme sürecinin sorumluluğunu taşıdığı, öğrenciye bu süreçte öğrenmeleri ile ilgili kararlar alıp öz düzenleme yapma fırsatının kendisine verildiği, öğrenciye birtakım eğitim ile ilgili aktivitelerle zihinsel kabiliyetlerini kullanmaya yöneltildiği öğrenme sürecini” (Açıkgöz, 2009: 17) belirtmektedir. Bu yönüyle aktif öğrenme, bilişsel istidatların en üst düzeyde kullanılmasını gerektirerek anlamlı öğrenmelerin gerçekleşmesine olanak tanımaktadır.

Öğrenmeyi dışarıdan gelen bilgilerin zihne transferi şeklinde değerlendiren yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlara göre harici dünyadan beyne veri aktarılmakta, beyin de zihne gelen bu bilgileri bağ kurma yoluyla ilişkilendirmektedir. “Dışarıdan zihne gelen yeni bilgiler, beyinde bulunan ilişkilendirme ve bağ kurma işleviyle ilgileri kurulamazsa ve zihinde bulunan bilgi tabanına tanınmazsa veya kendisiyle bağlantı kurulabilecek ön bilgi tabanı yoksa bu bilgiler, zihin tarafından misafir kabul edilerek 20 saniye ile 20 dakika aralığında bilinçaltı denilen beyin çöplüğüne atılarak” (Sekman, 1998: 20) işlevsiz hale gelmektedir. Kur’an’da olay ve olgular arasındaki bağı, akli kullanmayla ifade eden ayetler, zihnin bağ kurma yoluyla ilişkilerinin kurularak unutulmasını engellemeye yöneliktir. Ayrıca Kur’an’da yapılan tekrarların da bu amaca hizmet ettiği ifade edilebilir.

Bilginin üretim yeri akıl olmakla birlikte bu bilginin öğretme esnasında nasıl aktarıldığı önem arz etmektedir. Zihinde mevcut bulunan bilgilerin yeni bilgilerle desteklenmesi, uyarıcıların sık sık aralıklarla verilmesi ve bilgilerin tekrar edilmesi öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır. Bundan dolayı Allah, nazarların devamlı bir şekilde kâinat kitabına çevrilmesini, bu kâinat kitabı ile Kur’an arasında bağ kurulmasını, lafızlarla âfâktaki ayetlerin birbirini beslediğini ifade sadedinde taakkul eyleminde bulunmayı ve akli işlevsel hale getirmeyi istemektedir. Eğitim-öğretim ortamlarında olay ve olgular arasında bağ kurulması işlevi, lafız olarak indirilen Kur’an ile kâinat kitabının beraber okunmasını ve bunlar üzerine düşünülmesini belirtmektedir. Kur’an’da ifade edilen somut ve müşahhas örneklerin fen ve tabiat bilimleri ile ilişkilerinin kurularak sunulması, öğrencilerin tabiat ile Kur’an ayetleri arasında bağ kurmasına, onun çağın penceresinden yeniden yorumlanmasına fırsat vermektedir. “Din eğitiminde bir takım kalıpları/şablonları ezberleten tutumdan uzaklaşıp, dinin öğretisinin bizzat birey tarafından tahlil edilerek anlamlandırılmasına, keşfedilmesine, özümseyip içselleştirilmesine rehberlik eden yaklaşım benimsenmelidir (Aydın, 2002: 121).

1. 4. Yaşanan Hadiselere Eleştirel Bir Perspektiften Bakılması

Kur’an, fikirlerin gelişigüzel alınması yerine eleştirel bir süzgeçten geçirilerek alınmasını, olay ve olgulara eleştirel bir perspektiften bakılmasını salık vermektedir. Taakkul ediminde bulunan bireyin neden-sonuç eksenli düşünme perspektifi, bilgilerin sağlam kaynaklardan alınmasını ve eleştirel bir bakışa sahip olmasını ifade etmektedir.

Eleştirel düşünme; psikolojik boyutu referans alınarak Cüceloğlu tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “Eleştirel düşünme; insanın kendi düşünce süreçlerinin farkında olması, başkalarının düşünce süreçlerini hesaba katmasıyla insanın öğrendiği bilgileri uygulaması, kendisi ve çevresinde olan olayları anlamayı amaç edinen aktif ve organize olmuş zihinsel bir

süreçtir” (Cüceloğlu, 1997: 255). “Eleştirel düşünme, üst düzey bir düşünme yeteneğidir. Bu, eleştirel bir düşünürün analitik becerilere sahip olduğu anlamına gelir, yani bir şeyi öğelere ayırarak anlama yeteneği olan sentez ve parçaları birlik içinde organize etme ve değerlendirme yeteneğidir” (Akhwan, 2019: 30). “İsabetli sonuçlara ulaşmak için malumatı dikkatli bir şekilde inceleme, bilgiyi tüm boyutları ile analiz etme, objektif tahlil yapma ve mantıklı hükümler verebilme becerisidir” (Mümtaz, 2014: 158). Eleştirel düşünme, parçalar arası ilişkilerin birbirleriyle kurdukları organize ilişkileri analiz etme, olay ve olguları tümdenci bir bakışla değil, kısmi ve parçalara ayırarak bakmayı ifade ettiğinden bütünü meydana getiren bileşenlerin tamamına vakıf olmayı gerektirmektedir. Bu da daha sağlam düşüncelerin meydana gelmesine ve düşüncelerin sağlam bir zemine oturmasına ve anlamlı bakış açılarının oluşmasına vesile olmaktadır. Taakkul eyleminde analiz yaparak parçalara ayırma söz konusu olduğundan tefekkür etme eylemi ile benzerlik göstermekte, bununla birlikte geleceğe yönelik tedbir alma eksenli düşünmeyi ifade eden tedebbür eyleminden ayrılmaktadır. “Tefekkürde tek tek parçalar üzerinde düşünülerek amaca yönelme söz konusu iken, tedebbür kavramında bütün üzerinde yoğunlaşma esastır.” (Batar, 2014:

Eleştirel düşünme, insanın düşünme aşamasında aktif olmasını, başkalarından etkilenmeden bağımsız davranabilmesini, kendi düşüncesinden başka farklı anlayış ve görüşlere açık olabilmesini, düşüncenin sağlam temeller üzerine oturabilmesi için delilleri ve bu delillerin nedenlerini ele alabilmeyi, düşüncelerin organize edilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte “delillerden hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğunu, düşüncelerden hangisinin temel hangisinin temel düşünceye yardımcı olduğunu bilmeyi ifade etmektedir” (Özden, 2014: 160). Eğitim-öğretim ortamlarında öğrencilerde eleştirel düşünme becerisi kazandırmanın onların hayatlarında dini anlama ve anlamlandırmada büyük bir önemi olduğunu ifade eden Selçuk, “din öğretimi, bireyin bilgilenmesini sağlama amacına matuf olmakla birlikte, bu bilginin elde edilme yollarını, aklını ve duygularını kullanabilme yeteneğini geliştiren bir süreçtir. Öğrencilerin edinmiş olduğu din ile ilgili bilgilerden evrensel bir dünya görüşü elde edecek şekilde yetiştirilmeleri, bilginin öğrencinin belleği alma, ezber yapma ve tekrar etme ile almasından öte araştırma yapma, inceleme, sorgulama ve anlama işlemlerini yapmasıyla mümkündür” (Selçuk, 1998: 87) demektedir. Öğrencilerde araştırma, inceleme, sorgulama, anlama, anlamlandırma, analiz yapma, bireşim oluşturma, farklılıkları yakalama, tefrik etme, mantıksal ilişkiler kurma vb. zihinsel aktiviteler, eleştirel düşünme becerisi kazanma etkinlikleridir. “Ezberci din eğitimi anlayışı yerine, anlamlı öğrenmeyi amaçlayan eğitim anlayışını benimsememiz gerekmektedir. Öğrenci pasif alıcı/onaylayıcı konumdan çıkartılıp, sorgulayan, bilgiyi bizzat elde eden, bilginin oluşturucusu/öznesi haline getirilmeli; düşünme durdurulmamalı, öğrencinin düşünme yeteneğini/bilişsel yapılarını geliştirmenin tedbirleri alınmalıdır” (Ayhan, 2002: 106-107).

Kur’an’ın eleştirel perspektiften bakabilme eylemi sorgulama neticesinde gerçekleşmektedir. Bu yönüyle “sorgulama; herhangi bir nesne veya meydana gelen bir olgu hakkında onun nelik, nasıllık ve niceliğine dair sorular sormakla bilişsel anlamda ikna olma ve meydana gelen şüphelerin izale edilmesi amacına dönüktür” (Yar, 2006: 94). Zihnin olay ve olguların sistematik bir şekilde mahiyetini öğrenmeye dayalı metodik sorgulaması, olumlu sorgulamayı; inanç ve değerleri hafife alan ve onlarla eğlenmeyi hedefleyen aşağılayıcı sorgulama ise olumsuz sorgulamayı ifade etmektedir. Kur’an, sorgulamayı sistemli bir şekilde ve gerçeğe ulaşmak için

bir araç olarak kullanmakta ve buna örnek olarak da Hz. İbrahim'i göstermektedir. Hz. İbrahim'in Allah'ı arama çabası olumlu bir sorgulamayı (*En'am, 6/76-79*), Hz. Musa'dan Allah'ı kendilerine göstermesini isteyen münkirlerin sorgulamaları ise (*Bakara, 2/55; Nisâ 4/153*) olumsuz sorgulamaya örnektir. Hz. İbrahim'in bu sorgulama faaliyetinin hedefi, "dirilişin nasıl meydana geldiğini öğrenmek suretiyle zihinsel ikna oluşu gerçekleştirmek ve inancın rasyonel delillerinin bilgisine vakıf olmayı istemektir" (Yar, 2006: 94-95).

Kur'an'da kaynaktan gelen haberin doğruluk değeri taşıyıp taşımadığının sorgulanması ve haberin eleştirel bir perspektiften geçirilmesi sadedinde şöyle ifade buyrulmaktadır: "*Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın*" (*Hucurât, 49/6*). "İnsanın düşünmeksizin ve araştırmaksızın bir haberi kabul etmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Karşılaşılan bilgilerin muhakeme sürecinden sonra kabul, red ya da kısmen kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır" (Karasu, 2020: 73-74). Hz. İbrahim, kavmi ile mücadelesinde daima akla müracaat etmiş ve aklını kullanmadığı gerekçesiyle bazen onları kınamıştır. "İbrahim şöyle dedi: "Öyle ise siz, (hâlâ) Allah'ı bırakıp da, size hiçbir fayda, hiçbir zarar veremeyecek şeylere mi tapacaksınız? Yazıklar olsun size de; Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınıza da! Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?" (*Enbiya, 21/66-67*). Hz. İbrahim, putları kırdıktan sonra olaya fayda ve zarar perspektifinden bakmakta ve puta tapan insanların zihinlerinde eleştirel bir sorgulama meydana getirmektedir. Akıl yürütmeyi, bir ilahın fayda-zarar verebilme ölçütü üzerine inşa ederek (Bayraklı, 2007: 12/476-477) mantıksal akıl yürüten, olay ve olgular üzerine eleştirel bir perspektiften bakılması durumunda gerçeğin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Taakkul eylemi, bu gibi ayetlerde zihnin gerçeğe ulaşmak için belli kriterleri baz alması gerektiğini, mantıksal akıl yürütme sonucunda doğruya ulaşabileceğini, taklit ile bilginin peşin kabulünün insanı yanlışla sürükleyebileceğini belirtmektedir. Hz. İbrahim, adı ifade edilen kıssada fayda ve zarar süzgecini öne çıkararak puta tapan insanların akıllarına hitap etmek istemekte ve 'halâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?' demek suretiyle taakkul eyleminin bir şeyin fayda ve zararını ayırabilme melekesi olduğunu, aklın taakkul eylemiyle süzgeç görevi gördüğünü, belirtmektedir (Bayraklı, 2009: 15).

Kur'an'da Hz. İbrahim, putların niçin ilâh olamayacağını aklî deliller getirmek suretiyle ispatlamaya çalışmaktadır. Bu, eleştirel düşünme perspektifi kazandırması açısından önemli kazanımlar sağlamaktadır. Zira Hz. İbrahim'in yıldız, ay ve güneş ile ilgili söylemleri ve bunların ilah olmaya yeter nitelikler olmadığı yönündeki eleştirel bakışı (*En'am, 6/76-79*), düşünceyi eleştirel bir süzgeçten geçirme şeklinde vuku bulmaktadır. Hz. İbrahim, yıldız, ay ve güneş denilen ve maddi varlıkları sembolize eden bu nesnelerin ilah olmaya yeter niteliklerinin olmadığını, bunların eksik ve noksanlıklarının olduğunu eleştirel bir bakıştan sonra ifade etmekte ve maddi nesnelerin ötesinde kendisinde herhangi bir noksan bulunmayan ve noksanlığın Allah ile beraber olamayacağını belirtmektedir. Düşünce eğitimi açısından bakıldığında mevcut olumsuzlukların elimine edilmesiyle gerçeğin görülmesi, araştırma ve sorgulama neticesinde meydana gelmektedir. Zihnin, olumsuzlukları bertaraf ederek istenen düşünceye kanalize edilmesi sağlanabilir. Tıpkı İslam ilahiyatının en önemli temel taşlarından olan kelime-i tevhid cümlesinde zihnin önce tüm ilahları reddetmesi, daha sonrasında ise Allah'ı kabul etmesi gibi.

Kur'an'da Hz. İbrahim'in şahsında eleştirel düşünmenin bazı temel nitelikleri olduğunu, Hz. İbrahim'in manevi yönden dört karakterden oluştuğunu belirten Akhwan, bu dört *niteliğin* "derinlik, ahlâki erdem, bilgi genişliği ve dönüştürücü beceriler olduğunu" ifade etmektedir. Akhwan, onun kişiliğinde bu düşünme becerisinin kişiye fikir derinliği kazandırdığını, manevi ve ahlâki yönden gelişim sağladığını, olay ve olgulara bakarken bilgi ve bakış açısı zenginliği kazandırdığını ve insanı değiştirip dönüştürdüğünü belirtmektedir (Akhwan, 2019: 35-39).

Kur'an, taklide saplanıp düşünmeyi işlevsel hale getirmeyen ve böylece gerçeği göremeyen insanları, "Kendilerine 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiği zaman, 'Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız' derler. Şeytan kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?" (Lokman, 31/21) demek suretiyle eleştirmektedir. "Sorgulanmayan, doğruluğu araştırılmayan inançların insanın zihninde bir zincir ve pranga olduğu, kişiyi esir ederek taklit bataklığına sürüklediği, ilahi vahyi almayı engellediği ve bu taklitte bozuk ve yanlış inanç mirasının gerçeği görmeyi engellediği belirtilebilir. (Bayraklı, 2007: 15/150).

Din eğitiminde eleştirel perspektiften bakabilme olgusu, bilgilerin sahipsiz olanlarının hurafelerden arındırılması, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün ayrılabilme kriteridir. Bu kriterle sahip olan öğrencilerin batıl mezhep ve fikirleri tanımaları, İsrailiyat tarzındaki haberlerin yanlışlığını fark edebilmeleri, uydurma hadisleri sahipsiz olanlarından tefrik edebilmeleri, taklidi imandan tahkiki imana ulaşabilmeleri beklenmektedir (Bilgin, 2019: 49). Taakkul eylemine sahip öğrencilerin sorgulama, analitik düşünme, neden-sonuç eksenli yaklaşabilme, objektif ve nesnel ölçütlere göre değerlendirebilme becerileri kazandırdığı da söylenebilir.

Din dersi öğretmenlerinin derslerde kullandıkları öğretim yöntem ve teknikleri, öğrencilerde eleştirel düşünme becerisinin kazanılmasına katkı sağlayabilmektedir. Bu yöntem ve teknikler, sınıf ortamında öğrencilerin faal olmalarına, herhangi bir olay ve hadiseye farklı açılardan bakabilmelerine, işbirlikli grup çalışmalarına yardımcı olabilmelerine olanak tanımaktadır. Bunun dışında öğretmenlerin eleştirel okuma, aktif dinleme, serbest tartışma yapabilme (Şahin, 2018: 41), doğru soru sorma, analitik yazarlık, karşılaştırmalı analiz, 5N1K ve dinamik değerlendirme gibi aktivitelerle öğrencilerin bu becerileri kazanmalarına yardımcı olması gerekir (Karasu, 2021: 173). Ayrıca öğrencilerde eleştirel düşünme becerisi kazandırmak için "altı şapkalı düşünme, altı uygulama ayakkabısı, beyin fırtınası, empati/tarihsel empati, keşfederek öğrenme, rol yapma, entelektüel normlar etkinliği, tartışma" (Karasu, 2021: 174-176) gibi yöntem ve tekniklerden yararlanılabilir.

1. 5. Yaşanmış Olay ve Olgulara Rasyonel Perspektiften Bakılması

Kur'an, yaşanmış tarihi olay ve olguları geleceğe taşımak ve bir tarih muhayyilesiyle zihinleri eğitmek anlamında bazen taakkul kavramını kullanmaktadır. Kur'an'ın yaşanmış hadiselerle sübjektif bir bakış açısıyla değil, objektif bir tutum sergileyerek rasyonel bir perspektiften baktığı belirtilebilir. Taakkul edimi, bazı ayetlerde duygusal zeminin karşısında rasyonel bakma anlamında kullanılmaktadır. Bu yönüyle geçmişte yaşanan tarihsel olgu ve olayların günümüze taşınması, günümüz insanının ondan ibret ve ders çıkarmasına matuf olmakla birlikte geçmiş ile gelecek arasında köprü görevi kurarak zihinlerde geçmişte yaşanan tarihi tecrübenin günümüze aktarımını sağlama işlevi gördüğü ifade edilebilir.

Sınıf ortamlarında kıssalarla eğitim yapmak, öğrencilerin ufuklarının açılmasını sağlamaktadır. "Kıssalarla İslâmî esasları canlı tutmak, prensipleri zihinde yerleştirmek, hayata

uyarlanmasını kolaylaştırmak mümkündür. Hikâyelerle eğitim; olaylar karşısında aklî ve ruhî canlılığı yenileyen, öğüt almayı sağlayan, akli harekete geçiren ve düşünmeyi geliştiren, Kur'an'ın ağırlıkla yer verdiği bir terbiye metodudur (Mahmut, 1991: 522).

Kur'an'da "Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?" (Al-i İmrân, 3/65) denilmektedir. Kitap ehli olanlar, Hz. İbrahim'i kendi dinlerinden kabul etme yanlısına düşerek objektiflikten uzaklaşmışlardı. Oysa Kur'an, "İbrahim, ne Yahudi idi, ne de Hristiyan. Fakat o, Hanif (Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi." (Al-i İmrân, 3/67) demek suretiyle bunun yanlıslığını ifade etmekte, akletme edimine çağırılmaktadır. Râzî, "Kur'an'ın Hz. İbrahim döneminde inmediğini, ondan çok sonra nazil olduğunu, Kur'an'ın onun Hanif dinine mensup olduğunu söylediğini, onun Tevrat ve İncil gibi semavi kitaplarda Yahudi ve Hristiyan olduğunu söylemediğini delil getirerek onun hakkında tartışan kimselerin tarafgir bir bakışa sahip olduğunu belirtmektedir" (Râzî, 1993: 6/383). Tarihsel olgu ve olayları, günümüzün bakış açısıyla değil, o dönemin şartları içerisinde değerlendirmenin objektif ve rasyonel bir tutum olduğu, tarihte yaşamış şahsiyetlere de din ve millet tarafgirliği olmadan tarafsız bir bakış açısıyla ve bağımsız bir şekilde bakılması gerektiği belirtilebilir.

Ehli kitap müntesiplerinin Hz. İbrahim'in kendi dinlerine inandığını söylemeleri, olay ve şahsiyetlere aidiyet duygusuyla ve rasyonel temelden uzak bakıldığını belirtmektedir. Oysa Kur'an, bu ve benzeri ayetlerde taakkul eylemini, aklın doğru düşünme ve rasyonel bir perspektiften bakma suretiyle subjektif değerlendirmelerden uzak tutma anlamında kullanılmaktadır. Yaşanan tarihsel hadiselerin ve tarihte yaşamış şahsiyetlerin benmerkezci ve yanlı bir bakış açısıyla değerlendirilmelerinin getirdiği yıkım, Kur'an'ın güvenilir ve tarihi olayları çarpıtan bir söyleme sahip olduğu riskini taşıdığından Kur'an, akli kullanma edimini, bu çarpık söylemlerin düzeltilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu yönüyle rasyonel düşünme tarzıyla benzerlik göstermekte; olay ve olgulara rasyonel/aklî bakmayı ifade etmektedir.

Rasyonel düşünme, "zor olan hususları belirleme, bununla ilgili hipotezler oluşturma, öngöründe bulunma, verileri test etme, eksiklikleri belirleyerek giderme, bunlarla ilgili çözüm yolları bulma, bulunan çözümleri değiştirerek yeniden test etme ve sonuçları doğrulama" (Yousuf, 2017: 218) aşamalarından oluşmaktadır. Kur'an'ın akletme edimi işlevsel kılınıp aktif hale getirildikten sonra "yeni fikirler, doğru muhakeme ve tasavvurlar, faydalı icatlar ortaya konulabilmektedir" (Bilgiz, 2012: 59).

Kur'an, makul olmayı fert planında istediği gibi toplum için de istemektedir. Kur'an, toplumların birlikte akıllı olmalarını, hisleriyle hareket etmeyip sapıtmamalarını, duygusal davranarak taşkınlık yapmamalarını istemektedir. (Mâide, 5/50, 58, 77; Bakara, 2/118, 230; Nisâ, 4/71, 78). Kur'an, geçmiş toplumların incelenmesini, düşünen ve aklını doğru kullananlar için ibretler olduğunu, tarihe yaklaşırken duygusal bir zeminde değil, makul ölçüler içerisinde bakılmasını istemektedir. (Fâtır, 35/44; Al-i İmrân, 3/137; Yûsuf, 12/109, 111; Mü'min, 40/34, 58, 21, 82; Hac, 22/46; Rûm, 30/9, 42; Muhammed, 47/10; En'am, 6/11; Nahl, 16/36; Neml, 27/69).

Kur'an, tarihte yaşanmış hadiselerle rasyonel bakmayı ifade ederek günümüzde din eğitimi bağlamında olay ve olgulara öğrencilerin hissî ve benmerkezci yaklaşımlarla bakmanın getirdiği problemlerin gösterilmesi gerekliliği ifade edilebilir. Ayrıca bu ve benzeri ayetlerde taakkul ediminin kullanılması, Kur'an'ı tarihselcilerin yaptığı gibi tarihe hapsedmek değil, bilakis

yaşanan olgu ve hadiseleri günümüze taşıyarak onlardan ibret alınmasına matuf olduğu, öğrencilerde tarih şuuru oluşturulmasına hizmet ettiği belirtilebilir. Taakkul edimi, bu yönüyle düşünmeye dinamizm katarak Kur'an'da yaşanan tarihi olguların düşünülmesini, olup biten ve tarihte kalan bir süreç yerine kıssaların günümüze aktarılan ve taakkul eylemiyle kendisi hakkında öngörülerde bulunmayı, gerekli tedbirlerin alınmasını ve onlardan gerekli derslerin çıkarılmasını ifade etmektedir.

Kur'an kıssalarının eğitsel yönleri (Batar, 2016: 81-103) düşünüldüğünde, kıssaların birtakım hedeflerinin olduğu belirtilebilir. Bunlar; "insanların tarihsel gerçeklerle yüzleşmeleri, peygamberimizin nübüvvetinin ispat edilmesi, inananların bu kıssalarla teselli edilmeleri, muhatapları düşünmeye davet ederek ders almalarının temin edilmesi, İslam'ın evrenselliğinin ortaya konulması, diğer semavi dinlerin kaynağı itibarıyla Tevhid eksenli olduğunun belirtilmesi" (Demirci, 2008: 222-224) gibi amaçlarının olduğu ifade edilebilir.

Okul ortamlarında "hem örgün hem de yaygın eğitimde plan ve program eşliğinde bir öğretim tekniği olarak kıssalardan faydalanılabilir. Öğrenenlerin kıssalarda anlatılan hususları düşünmeleri, kıssaların eğitsel değerini artırabilir. Öğrenenler, kıssa ile eğitimde kendilerini olayda anlatılan kahramanların yerine koyabilir ve kendileri aynı durumda olsalar nasıl hareket edeceklerini yansıtarak düşünebilirler" (Bilgin, 1994: 53). Din eğitimi bağlamında Kur'an kıssaları üzerine düşünmenin objektif bir tarih tasavvuru oluşturduğu, bu kıssalar vasıtasıyla olay ve olguları analiz ederek gelecek muhayyilesi kurmaya matuf olduğu belirtilebilir. Yaşanan tarihsel tecrübelerden dersler çıkarılması ve bu edimin öğrencilerde düşünme ve ibret alma mekanizmasını çalıştırmasına araç olduğu belirtilebilir. Yeryüzünde dolaşıp da gerçeği inkâr edenlerin akıbetlerinin nasıl sonuçlandığı ile ilgili ayetler (*Al-i İmrân*, 3/137; *Fâtır*, 35/44) üzerine öğrencilerin düşünmeye davet edilmeleri istenebilir. Ayrıca din derslerinde sınıf ortamlarında anlatılan kıssalar veya "hikâyelerde anlatılan konular, dinin ana kaynaklarıyla çelişmeyen, doğru, güvenilir bilgilere dayanmalıdır. Hurafe ve efsaneler çocuklara anlatılmamalıdır"(Okumuşlar, 2006: 252). Bu kıssaların eğitim ve öğretim ortamlarında etkililiğini artırmaktadır.

Sonuç

Kur'an, taakkul eylemini farklı anlamlarda kullanmaktadır. Üst anlam olarak düşünme sürecinin aktif olmasını, anlama, anlamlandırma, çelişkileri fark etme, olay ve olgular arasında sebep-sonuç ilişkileri kurma, sentez ve analiz yapma, paradoksları giderme, anlamlı öğrenmeler gerçekleştirme vb. zihinsel aktiviteleri işlevsel hale getirmek için kullanmaktadır. Kur'an, taakkul edimini 49 ayette fiil formatında kullanarak düşünmenin dinamik olup zihnin işlevsel olmasını, düşünmeyi aktif olarak süregelen bir eylem şeklinde belirtmektedir. Kur'an'ın işaret ettiği taakkul eyleminin nesnelere farklı olmakla birlikte hem ictimaî hem de fiziksel varlıklar olduğu ifade edilebilir. Fiziksel nesnelere işaret ederek zihnin bunlar hakkında kanıt merkezli düşünmesi ve bu düşünceden de Allah'ın varlık ve birliğine delalet eden kozmolojik ve teleolojik delillerle yüce yaratıcıya ulaşması hedeflenmektedir. Ayrıca sosyal ve ictimaî varlıklar üzerine düşünmenin teksif edilmesi, birey ve toplum arasındaki ilişkilerin sağlam bir temel üzerine olmasını belirtmektedir.

Eğitim-öğretim süreçlerinde taakkul edimi; mantıksal düşünme, rasyonel düşünme, analitik düşünme, sentetik düşünme, kanıt merkezli düşünme, neden-sonuç eksenli düşünme, metodik

tartışmacı düşünme, kavramsal düşünme, sorgulayıcı ve eleştirel düşünme süreçlerine kaynaklık etmektedir. Problemleri süzgeçten geçirip çözmeye, sistematik tartışma yapma, olayları analiz edip parçalara ayırma, parçaları bir araya getirerek bütünleştirebilme, neden-sonuç ilişkisi kurarak aralarında anlamlı bağlar oluşturabilme gibi öğrenmelere kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Taakkul edimi, günümüz din eğitiminde bilgilerin sorgulanmadan ve araştırılmadan alınması yerine belli kriterlerden geçirilerek alınması gerektiği, düşünülerek elde edilen bilgilerin daha kalıcı olduğu, düşünme neticesinde inanç ve davranış bütünlüğünün sağlandığı, imanın kökleşmesi ve hakikate ulaşmasının aracı olduğu işlevini yerine getirmektedir.

Kur'an'daki taakkul eyleminin; düşünmenin mantıklı ve sistematik ilkeleri olduğu, gelişigüzel olmadığı, zihnin bilgi elde etmesine matuf olduğu, dışarıdan gelen bilgilerin bu taakkul edimiyle benzerlik ve farklılıklarının oluşturulduğu, kıyas ve karşılaştırmaların yapıldığı, düşünmeye dinamizm katılarak aktif öğrenmelerin gerçekleştirildiği belirtilebilir.

Kur'an'da taakkul eylemi, zıtlıkları ve çelişkileri anlama ve çözmeye, varlıklardan hareket ederek bu varlıkların işaret ettiği anlama ulaşma, olay ve olgular arasında bağ kurarak anlamlı ilişkiler oluşturma, olayları eleştirel bir süzgeçten geçirerek kritize etme, meydana gelen hadiselerle rasyonel açıdan bakarak objektif değerlendirmelerde bulunma anlamında kullanılmaktadır. Bu yönüyle öğrenenlerin zihinlerinde derin ve anlamlı öğrenmelerin gerçekleştirilmesine, kalıcı izli öğrenmelerin oluşturulmasına, aktif ve dinamik ilişkilerle öğrenmenin anlamsal bağlarının kurulmasına ve hem süreç hem de sonuç eksenli öğrenme yaşantılarının dinamize edilmesine katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Din eğitimine göre bu kavram, bilginin öğrencilerin zihinsel dünyasında anlam kazanmasında, sebep-sonuç eksenli temellendirmelerde, bilginin dış dünyayla transferinin gerçekleştirilmesinde ve düşünme neticesinde yeni bilgilerin oluşturulmasında geniş bir anlam alanına sahiptir. Bilgilerin somutlaştırılması, gelişim dönemlerine uygun bir şekilde örneklerle aktarılması ve bilinenlerden bilinmeyenlere doğru çıkarımlarının yapılması, bu kavramın din eğitiminde kullanılabildiğini belirtmektedir.

Etik Beyan/ Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all sources used have been properly cited.
Yazarlar/ Author(s)	Sadık TEKİNGÜR-Recep UÇAR
Finansman/ Funding	Yazarlar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Yazar Katkıları/ Authors Contributions	Çalışmanın Tasarlanması/ Conceiving the Study: ST (%70), RU (%30) Veri Toplanması/ Data Collection: ST (%70), RU (%30) Veri Analizi/ Data Analysis: ST (%70), RU (%30) Makalenin Yazımı/ Writing Up: ST (%70), RU (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu/ Submission and Revision: ST (%70), RU (%30)
Çıkar Çatışması / Competing Interest	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. / The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

- Açıkgöz, Kamile Ün. *Aktif Öğrenme*, İzmir: Biliş Yayınları, 2009.
- Akhwan, M. (2019). "Critical Thinking of the Prophet Ibrahim Alaihissalam in the Quranic Perspective", *Journal of Education and Practice*, 10 (8), 30-40.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Altıntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, 2004.
- Aydın, Mehmet Sait. *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Baskı, 2002.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 12. Baskı, 2018.
- Aydın, Muhammed Şevki. "Barış Kültürü ve Din Eğitimi", *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, (26-27 Mayıs 2001 Adapazarı), İstanbul: Değişim Yayınları, 2002.
- Ayhan, Halis. "Anayasa'nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar", *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, (26-27 Mayıs 2001 Adapazarı), İstanbul: Değişim Yayınları, 2002.
- Batar, Y. (2013). "Bir Öğretim Yöntemi Olarak Emsâl'ul-Kur'an", *İslâmî İlimler Dergisi*, 8 (1), 325-348.
- Batar, Yusuf. *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, Ankara: İlahiyât Yayınları, 2014.
- Batar, Y. (2016). "Kur'an Kıssalarının Bazı Eğitsel Özellikleri", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1), 81-103.
- Bayraktar, N. (2017). "Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Çaşiye Sûresi 17. Ayet Örneği)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (3), 1998-2018.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam'da Eğitim*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1989.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 21 cilt, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2. Baskı, 2007.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an'da İçsel, Sosyal, Maddi Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bilgin, Abdülcelil. "Anlam Değişmeleri Bağlamında "Eleştiri" Kavramının Eleştirisi", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*, 3 cilt, ed. Mahsum Aytepe, Teceli Karasu, İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Bilgin, B. (1994). "Ahlak Terbiyesinde Dini Hikâyeler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (1), 51-74.
- Bilgiz, M. (2012). "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 53-86.
- Cevizci, Ahmet. *Eğitim Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Cüceloğlu, Doğan. *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1997.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed. *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı yayınları, 6. Baskı, 2008.

- Ezherî, Muhammed İbn Ahmed. *Tehzibu'l-Lûğa* thk. Abdusselam Muhammed, Ali Hasan, Kahire: Daru'l-Mısriyye, 1976.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman b. Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim. *Kitâbü'l-Âyn* thk. Mehdi el-Mâhzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî. 8 cilt. Bağdat: yy, 1980.
- Gezgin, A. G. (2014). "Kur'an'da Düşünme Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (32), 133-174.
- Gözütok, Şakir. *Hiz. Peygamber'in Hadislerinde Eğitim Metodları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Gürel, Ramazan. *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hz. İbrahim*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlu'd-din, *Lisânu'l-Ârab*. Beyrut: Daru's Sadr, 1990.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin İbn Muhammed Râgıb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü* Çev. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Jensen, Eric. *Beyin Uyumlu Öğrenme (Teaching With the Brain in Mind)*. Çev. Ahmet Doğanay, Adana: Nobel Kitabevi, 2006.
- Karasu, Teceli. *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Karasu, T. (2021). "Din Eğitiminde Eleştirel Düşünme ve Öz Eleştiri", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (İDEKTA), 169-178.
- Kesgin, S. (2018). "Din Eğitiminde Düşünme Becerilerini Geliştirmek Bağlamında Bir Kavram Değerlendirmesi: Taakkul", *Turkish Studies*, 13 (2), 517-541.
- Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kur'an (Kur'an'ın Gölgesinde)* 12 cilt Çev. Yakup Çiçek, Ali Turgut, Abdülkerim Ünal, Cüneyt Gökçe, Abdulaziz Hatip, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1993.
- Küçük, Hasan. *İslam'da ve Batı'da Mantık*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 1988.
- Mahmut, Ali Abdülhalim. *Menhecû't-Terbiye Inde'l-İhvani'l-Müslimin*, Mansura: Dâru'l-Vefa, 1991.
- Matürîdî, Ebû Mansur Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd* thk. Fethullaf Huleyf, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.
- Mümtaz, M. (2014). "Eleştirel Düşünme ve İslâmi Yöntem", Çev. Hülya Çınar, *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3 (2), 156-172.
- Okumuşlar, M. (2006). "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (21), 237-252.
- Önder, Namık Kemal. *Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler*, Konya: Arı Basımevi, 1986.
- Özden, Yüksel. *Öğrenme ve Öğretme*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gâyb)* 24 cilt, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Sekman, Mümin. *Kesintisiz Öğrenme*, İstanbul: Alfa Yayınları, 4. Baskı, 1988.
- Selçuk, M. (1998). "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?" *İslâmiyât Dergisi*, 1 (1), 71-86.
- Şahin, M. (2018). "Eğitimde Eleştirel Düşünme", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 7 (3), 40-49.
- Tunç, C. (1990). "İslam Dininde Kalp ve Aklın Önemi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), 19-27.

- Yar, E. (2006). Hz. İbrahim ve Akılcı Metodu (Abraham and His Rational Thinking), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 87-104.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul: İlim ve Kültür Yayınları, 1983.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hâk Dini Kur'an Dili* 10 cilt, İstanbul: Azim Yayıncılık, 1992.
- Yousuf, A. (2017). "Kur'an'daki Düşünme Tarzlarını ve Kur'an'daki Etkilerini Keşfetmek", *İslam ve Yaratıcılık/Asya İslam Dergisi*. (3), 208-228.